

V. SUKHOMLYNSKYJ O ETYCZNYM ZNACZENIU OCENY WIEDZY UCZNIÓW

W artykule badany jest wpływ otrzymywanych ocen na emocjonalny stan ucznia; system oceniania uczniów szkół podstawowych oparty o zasady humanitaryzmu i zrozumienia. Podkreśla się znaczenie poprawy systemu oceny osiągnięć uczniów.

Słowa kluczowe: młodzi uczniowie, ocena, twierdzenie etyczne, humanitaryzm, sprawdzenie, umiejętności.

V. O. SUKHOMLINSKY ABOUT THE ETHICAL ROLE OF EVALUATION OF KNOWLEDGE STUDENTS

The article presents the analysis of the impact assessment on the emotional state of the student, especially the assessment of younger students on the principles of humanity, understanding. Noted the importance of improving the system of assessment of students achievements.

*** L. Stasiuk**
doktor nauk
pedagogicznych,
docent katedry
pedagogiki
Wschodnioeuropejskiego
Narodowego
Uniwersytetu
im. Lesi Ukrainki
(m. Łuck, Ukraina)

Key words: younger schoolchildren, evaluation, moral judgment, humanity, check, ability.

B. O. СУХОМЛИНСЬКИЙ ПРО ЕТИЧНУ РОЛЬ ОЦІНЮВАННЯ ЗНАНЬ ШКОЛЯРІВ

У статті здійснено аналіз впливу оцінки на емоційний стан школяра, особливості оцінювання молодших школярів на засадах гуманності, розуміння. Наголошено на важливості удосконалення системи оцінювання навчальних досягнень учнів.

Ключові слова: молодші школярі, оцінка, етичне судження, гуманність, перевірка, уміння.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сукупність будь-якого явища у суспільному житті неможливо зрозуміти без усвідомлення зовнішніх і внутрішніх умов, які його спричинили. Ця теза повною мірою пояснює зв'язок зовнішнього оформлення результату вивчення та засвоєння знань учнів у вигляді оцінки і внутрішнього вияву стану школяра (задоволення, невдоволення, збудження, тривоги, страху). В умовах реформування шкільної освіти, зміни пріоритетів навчання та його гуманізації відбувається удосконалення системи оцінювання навчальних досягнень учнів. Контроль за успішністю учнів молодшого шкільного віку, оцінка та облік їх знань, умінь та навичок - важлива проблема теорії і практики навчання протягом багатьох століть. Без перевірки або самоперевірки засвоєних знань, набутих умінь і навичок неможливе якісне здійснення подальшого навчання дітей. Тому контроль знань учнів є основоположним компонентом навчального процесу, хоч змінилися окремі форми і види контролю знань, але його суть – монітор того, наскільки ґрунтовно відбувся процес засвоєння вивченого, – залишається незмінною. Контроль сприяє виявленню рівня успішності кожної дитини, розкриттю причин поверхневого, недостатнього засвоєння учнями певних тем з окремих предметів, пошуку ефективних шляхів ліквідації прогалів у знаннях молодших школярів. За твердженням Ш. О. Амонашвілі, оцінка є своєрідним регулятором соціальних відносин у житті кожної особистості з раннього віку у соціумі[1].

З огляду на це актуальним є питання етичної ролі оцінки знань в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського.

Аналіз досліджень цієї проблеми. У педагогічній науці дослідженню проблеми оцінювання знань учнів, її значенню приділяли увагу Ш. О. Амонашвілі, Н. П. Волкова, В. М. Галузьяк, І. В. Малафійк, І. П. Підласий, О. Я. Савченко, М. І. Сметанський, М. М. Фіцула, В. П. Чайка.

Мета статті – проаналізувати значення міркувань В. О. Сухомлинського щодо етичної ролі оцінки знань учнів молодшого шкільного віку.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Одним із показників розвитку сучасного суспільства, його інтелектуального потенціалу є рівень навчальних досягнень учнів, зміст освіти, його обсяг, якість знань, набуті вміння та навички, оперування ними у процесі подальшого навчання та у повсякденні, сформовані ділові риси і якості, тобто оволодіння внутріпредметними, міжпредметними компетентностями.

Оцінка успішності школярів містить оцінне судження, тобто словесний супровід позитивної сторони праці дитини та недоліків у її роботі, та виставлення оцінного балу, тобто цифрового вираження отриманої дитиною оцінки[3].

Поза сумнівом, творча спадщина В. О. Сухомлинського – невичерпне джерело гуманної педагогіки. Одним із ключів цього джерела є власне заявлений нами аспект.

До розробки проблеми оцінювання знань школярів, етичної ролі оцінки педагог підходив всесторонньо, вбачаючи в оцінюванні не тільки контролюючу, навчальну, виховну функцію. На перший план вчений поставив етичну функцію перевірки й оцінки знань, умінь і навичок школярів.

У контексті сучасної інноваційної педагогіки вважаємо конструктивним підхід педагога до оцінювання знань з позицій гуманізму. Підкреслимо, для школи радянської доби такий підхід був справді новаторським. Сухомлинський разом з колективом учителів-однотимців створив самобутню школу Радості, де особистість дитини визнавалася найвищою цінністю. Гуманізм, людяність, духовна спільність з дитиною – такі вимоги ставив педагог до вчителя-людинознавця. Власне це і було суттю гуманістичного підходу вченого стосовно оцінювання знань. Передусім важливе завдання перевірки й оцінки знань Василь Олександрович вбачав у зміцненні в школярів оптимістичного і життєрадісного сприйняття життя, праці і в першу чергу навчальної праці. На глибоке переконання вченого визначення оцінок учнів повинне проводитися таким способом, щоб виключалася небезпек розчарування школярів у своїх силах, щоб процес оцінювання не приводив до замкнутості чи байдужості. Оцінка повинна допомагати вихованню в кожного учня повагу до самого себе, почуття гордості, честі, власної гідності, бажання працювати. Він говорив: «Я прагнув до того щоб дитина працювала не заради оцінки, а щоб пережити хвилююче інтелектуальне почуття» [6, с. 121].

Етичну роль оцінки Василь Олександрович вбачав у тому, щоб вона сприяла зміцненню взаємної довіри між учителем та учнем. Педагог застерігав: «Чим більше недовіри до учня, тим більше дитина виявляє винахідливості в обмані, тим сприятливіший ґрунт для лінощів, недбайливості» [9, с. 176]. Педагог підкреслював: «Той, кого я вчу, це передусім жива людина, а потім – учень» [9, с. 176]. Оцінку Сухомлинський вважав не тільки вимірником знань, а ставленням до учня як до людини. Педагог радив учителям берегти дитячий вогник допитливості, жадоби до знань, підтримувати радість успіху у праці, почуття гордості трудівника. До вчителів директор звертався з рекомендацією «...винагороджувати кожний успіх, кожне подолання труднощів заслуженою оцінкою, але не зловживати оцінками» [9, с. 176].

Оцінку вчений розумів як наслідок розумових зусиль учнів, стимул до навчання, а не батіг в руках дорослих, яким підганяють до навчання.

Моральну роль оцінки Василь Олександрович пов'язував з педагогічною культурою самого вчителя. Він був переконаний, що чим вищий рівень педагогічної культури вчителя, тим вище значення його оцінки, а тому закликав виробляти вміння дорожити оцінкою. Легковажне ставлення до навчання спостерігається, як правило тоді, коли за одне слово чи правило, сказане дитиною ставиться оцінка. Стимулом до розумової праці має бути оцінка, зароблена в атмосфері наполегливої праці, вольової зосередженості.

Сухомлинський писав: «З оцінкою – цим тонким педагогічним інструментом – окремі вчителі поводяться бездумно» [9, с. 174].

У багатьох школах, – зазначав педагог – до трійки ставляться як до чогось вартого осуду, пропагуючи лозунг «Будемо вчитися без трійок» [9, с. 176]. Справедливо вважав педагог, що тим самим вчителі виховують у дітей верхоглядство, легковажність.

Водночас педагог акцентував, що незадовільна оцінка – велике горе для дитини. І якщо вчитель мало не щодня каже дитині: «У тебе двійка», це стає трагедією: душа дитини черствіє.

В. О. Сухомлинський вважав, що оцінка зможе виконувати свою виховну функцію лише тоді, коли учень усвідомлює залежність якості своєї розумової праці від зусиль, затрачених ним на навчання. Вчений у своїх теоретичних працях і в практиці дотримувався підходу К. Д. Ушинського до навчання як основного виду праці для школяра. Тому він стверджував, що оцінка повинна бути винагородою за затрачені сили, працю. У Павлівській школі було започатковано систему оцінювання тільки позитивних наслідків розумової праці[5].

Ми вважаємо суттєвим, яким повинні керуватися сучасні вчителі, принцип Сухомлинського, не ставити двійок і не ловити дитину на незнанні, а використовувати оцінку як стимул до знань.

Двійка, безумовно, пригнічує дитину. Справедливим є судження В. О. Сухомлинського: «Ніщо так не пригнічує дитину, як усвідомлення безперспективності: все, я ні на що не здатний. Зневіра, пригніченість – ці почуття позначаються на всій розумовій праці школяра, його мозок ніби ціпеніє. Тільки світле почуття оптимізму є цілющим струмком, який живить річку думки» [5, с. 65].

Основним засобом забезпечення стимулюючої ролі оцінки вчений вважав навіть не саму оцінку, а ту виховну роботу, яку вчитель повинен проводити навколо неї. Спрямовання такої роботи на розвиток інтересу, допитливості в учнів, прагнення до знань, до їх здобуття – ключова позиція вченого.

Василь Олександрович з позицій гуманної педагогіки радив учителям не ставити взагалі оцінки в тому випадку, якщо знання учня туманні. Тобто, висновок такий: оцінка ставиться за виявлені знання. Акцентуємо на важливій думці вченого: потрібно прагнути до того, щоб учень вірив у свої сили.

В умовах сучасної інклюзивної освіти цінною є позиція емпатійного, толерантного підходу до оцінювання знань учнів з уповільненим мисленням, з різним рівнем психофізичного розвитку. Оцінка такої категорії дітей, на думку В. О. Сухомлинського повинна бути спрямована на розвиток їх розумових здібностей, а не спонукала до механічного зазубрювання навчального матеріалу. На думку вченого, на кожному етапі навчання такі школярі повинні відчувати хоч незначні, але конкретні успіхи і духовне зростання. Оцінювати їх варто тоді, коли в них є знання. Етична роль оцінки за Сухомлинським полягала і в тому, щоб незадовільна оцінка не розглядалася як показник лінощів, недбалості, недостатньої старанності. І водночас не було погоні за найвищими оцінками. Бідю педагог вважав не наявність поганих оцінок, а їх відсутність взагалі. Тому він радив учителям, батькам допомагати школярам у випадку подібної біди.

Оцінку Сухомлинський називав найгострішим інструментом, використання якого потребує величезного вміння і високої культури.

В. О. Сухомлинський акцентує на особливо відповідальній місії вчителя, який має справу з особистістю дитини, що формується. Василь Олександрович, відзначаючи велике соціальне значення педагогічної діяльності педагога та його відповідальність за результати своєї праці, зазначав: «Учитель зобов'язаний перед суспільством, перед твоїми батьками працювати тільки добре, кожна крихта твоєї людської краси – це його безсонні ночі, сивина, неповторні хвилини його особистого щастя – так, учителям часто ніколи подумати про себе, бо він змушений думати про інших, і це для нього не самопожертва, не покірне підкорення долі, а справжнє щастя особистого життя» [10].

Учений, керуючись педагогічною етикою, застерігав учителів від несправедливого оцінювання або й прагнення до того, щоб за погану оцінку учнів покарали батьки. Педагог неодноразово попереджав, що у подібних випадках спотворюється душа дитини емоційною товстошкірістю, породженою несправедливістю.

Цінним вважаємо застереження вченого: «Не можна допускати, щоб оцінка перетворювалася для дитини на пута, що сковують її думку» [9, с. 173].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз суджень Василя Олександровича Сухомлинського стосовно оцінки знань учнів переконує, що вчений у цьому питанні ключовим вважав віру в сили дитини, її успіхи. Оцінку він розглядав як винагороду за наполегливу розумову працю, напружену думку, активне мислення, як

важливий інструмент впливу вчителя на учня, побудований на взаємоповазі, взаємодовірі, як суттєвий стимул до пізнання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Амонашвили Ш.А. Воспитательная и образовательная функция оценки учения школьников. – М.:Педагогіка,1984. – С.23 - 43
2. Барабаш Ю. Г., Пріма Р. М., Барабаш Ц. Й. Основи внутрішкільного управління: Навч.-метод. посібник. – Луцьк: РВВ «Вежа»ВНУ імені Лесі Українки, 2009. – 440с.
3. Семенюк М. П. Самовиховання комунікативних умінь педагога-початківця// Завуч. - №27(141). – Вересень. – 2002. – С.2-3.
4. Словник термінології з педагогічної майстерності. – Полтава, 1995. – 64с.
5. Сухомлинський В. О. Павлиська середня школа // Вибрані твори: В 5 т. т.: К.: Рад. школа, 1977. – Т.4. – С.65-69.
6. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості //Вибр. тв.: В 5-ти т. – К.: Рад. школа, 1977. – Т.1. – С.55-208.
7. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям // Вибрані твори: В 5-ти т. – К.: Рад. письменник, 1977. – Т.3. – С. 13 - 71.
8. Сухомлинський В. О. Сто порад учителеві: п.17. Оцінки мають бути вагомими // Вибр. Твори : У 5-ти т. – Т. 2. – С. 465-466.
9. Сухомлинський В. О. Як виховати справжнього громадянина // Вибр. твори. В 5-ти т. Т.2. – С.159-447.
10. Сухомлинський В. О. Розмова з молодим директором школи // Вибрані твори: В 5-ти т.– К.: Рад. письменник, 1977. – Т.4. – С. 413-628.
11. Фіцула М. М. Вступ до педагогічної професії. – Тернопіль: Богдан. – 2003. – 136 с.
12. Ягупов В. В.Педагогіка: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2002. – 560с.

V. O. SUKHOMLINSKY ABOUT THE ETHICAL ROLE OF EVALUATION OF KNOWLEDGE STUDENTS

L. STASIUK

Statement of scientific problem and its significance. The totality of any phenomenon in the social life cannot be understood without an awareness of external and internal conditions that caused it. This thesis fully explains the connection to the external design of the study and result of mastering of students knowledge in the assessment and manifestation of the inner state of the student (pleasure, displeasure, excitement, anxiety, fear). In the conditions of reforming of school education, changing priorities of education and its humanization occurs the improvement of the system of assessment of students achievements. Monitoring of academic progress of pupils of primary school age, assessing and recording their knowledge, abilities and skills - important problem of the theory and practice of learning for many centuries. Without verification or self-assessment of acquired knowledge, acquired skills and skills is essential for quality implementation of further education of children. Therefore, the control of students knowledge is a fundamental component of the educational process, changed some forms and types of control of knowledge, but its main purpose is to monitor how thoroughly was held on the process of assimilation studied, remains unchanged. Control helps to identify the level of success of every child, opening the superficial reasons, lack of assimilation by students of certain subjects from individual subjects to find effective ways of eliminating of gaps in the knowledge of younger students. Approval sh. a. Amonashvili, assessment is a kind of regulator of social relations in every individuals life from an early age in society[1].

Given this, the relevant question is the ethical role of knowledge evaluation in the pedagogical heritage of V. A. Sukhomlinsky.

The analysis of researches of this problem. In pedagogical science the study of problems of an estimation of knowledge of pupils, its value paid attention to the sh. a. Amonashvili, N. P. Volkov, V. M. Glusac, Malak I. V., I. P. Podlasie, A. Y. Savchenko, N. And.Smietanski, M. M. Fcul, V. P. Chaika.

The purpose of the article is to analyze the value of V. A. Sukhomlinskys reasoning regarding the ethical role of knowledge evaluation of students of primary school age.

The main material and justification of the results of the study. One of the indicators of the development of modern society, its intellectual potential is the level of students achievements, the content of education, its scope, the quality of knowledge, acquired skills, their usage in the process of further learning and to everyday life, developed business qualities and traits, that is, a mastery vnutren, meprednisone competencies.

Assessment of student achievement contains a value judgment, that is accompanied by verbal positive aspects of child labour and the shortcomings in its work, and placing evaluation points, i.e., digital expressions received by the child assessment[3].

Undoubtedly, the creative legacy of V. A. Sukhomlinsky – an inexhaustible source of humane pedagogy. One of the keys of this source is actually mentioned aspect.

To develop the problem of evaluation of pupils knowledge, the ethical role of evaluation teacher approached comprehensively, seeing in the estimation of not only supervising, training, educational function. At first the plan put ethical scientist function testing and evaluation of knowledge, abilities and skills of students.

In the context of modern innovative pedagogy we consider a constructive approach of the teacher to the evaluation of knowledge from the standpoint of humanism. Again, for schools of the Soviet time, this approach was really innovative. Sukhomlinsky together with a team of teachers-adherents created the original school of Joy, where the identity of the child was recognized as the Supreme value. Humanism, humanity, spiritual community with a child – such requirements are set by the teacher to the teacher-ladenosama. Actually this was the essence of the humanistic approach of the scientist regarding the evaluation of knowledge. First of all, the important task of verifying and assessing knowledge Vasily Alexandrovich saw in strengthening pupils optimistic and cheerful attitude to life, work and primarily educational work. On a deep belief of the scientist determine the students grades must be done in such a way as to exclude the dangers of the frustration of students in their abilities to make the evaluation process does not lead to insularity or indifference. The evaluation should help the education in each student self respect, pride, honor, dignity, desire to work. He said: "I wanted to ensure that the child worked not for a grade, and to experience exciting intellectual sense" [6, p. 121].

The role of ethical evaluation of Vasily Alexandrovich saw that it contributed to the strengthening of mutual trust between teacher and student. The teacher warned: "the more mistrust to the student, the more the child shows ingenuity in deception, the more favorable the soil for laziness, negligence" [9, p. 176]. Teacher stressed: "the One I teach, is first and foremost a living person, and then – student" [9, p. 176]. Assessment of Sukhomlinsky believed not only measure knowledge and attitude to the student as a person. The teacher advised the teachers to protect children spark curiosity, thirst for knowledge, to support the joy of success in work, a sense of pride to the worker. To the teachers, the Director addressed a recommendation "...to reward every success, every overcoming of difficulties a well-deserved rating, but not abuse assessments" [9, p. 176].

The assessment scientist is understood as a consequence of the intellectual efforts of students, the incentive to learn, and not a whip in the hands of adults who adjust to the learning.

The role of moral evaluation of Vasily Alexandrovich was associated with the pedagogical culture of the teacher. He was convinced that the higher the level of pedagogical culture of the teacher, the higher the value it estimates, and therefore urged to develop the ability to value assessment. A frivolous attitude is usually observed when a word or rule that says a kid is on the evaluation. A stimulus for intellectual labor should be the rating earned in the atmosphere of hard work, strong-willed concentration.

Sukhomlinsky wrote: "With the rating – this fine teaching tool – individual teachers behave thoughtlessly" [9, p. 174].

In many schools, – said the teacher – the three are treated as something reprehensible, promoting the slogan "let us learn without triples" [9, p. 176]. Rightly considered the teacher, thus teachers develop childrens superficiality, frivolity.

At the same time, the teacher emphasized that an unsatisfactory rating – a great sorrow for the child. And if the teacher almost every day tells the child: "you two", it becomes a tragedy: baby shower stale.

V. A. Sukhomlinsky believed that the assessment will be able to perform its educational function only when the student is aware of the dependence of the quality of their mental labor from efforts spent on training. A scientist in his theoretical works and in practice adhered to the approach of K. D. Ushinsky to training as the main form of labour for student. Therefore, he claimed. that evaluation should be a reward for expended power, labor. In Pavlychko school was started the system evaluation only positive results of mental labor[5].

We consider essential that should guide the modern teacher, the principle Sukhomlinsky, not to put a boat not to catch the child in ignorance, and to use assessment as a stimulus to knowledge.

Deuce, of course, oppressing the child. Fair is the judgment of V. A. Sukhomlinsky: "Nothing destroys the child, as the realization of futility: everything I know I'm capable of. Discouragement, depression – these feelings are reflected in all mental work of the student, if his brain gets numb. Only the bright sense of optimism is healing stream, which feeds the river of thought" [5, p. 65].

The primary means of providing a stimulating role of the assessment scientist is not even considered itself a rating, and the educational work that the teacher needs to spend around her. Directions for this work on the development of interest, curiosity in students, the desire for knowledge, to obtain them – the key position of the scientist.

Vasily Oleksandrovich Sukhomlinsky from the standpoint of humane pedagogy advised the teachers not to put at all the assessment in that case, if the knowledge of the pupil hazy. That is, the conclusion is that the evaluation is carried out for their knowledge. Focus on the important scientist: we must strive to ensure that the student believed in their strength.

In the modern inclusive education is a valuable position amatenango, tolerant approach to the assessment of students knowledge with the slowed-down thinking, with different levels of psychophysical development. Evaluation of this category of children, according to. A. Sukhomlinsky, should be directed to the development of their mental faculties, and not impelled to the mechanical memorization of educational material. According to the scientist, at each stage of training, these students should feel insignificant but specific successes and spiritual growth. To rate them is when they have knowledge. The role of ethical evaluation for Sukhomlinsky was and that an unsatisfactory rating was not considered as an indication of laziness, carelessness, lack of diligence. And at the same time was not the pursuit of high ratings. Trouble the teacher believed not the presence of bad ratings, and their absence at all. He therefore advised teachers, parents to help students in case of similar troubles.

Assessment of Sukhomlinsky called the sharp tool, the use of which requires great skill and high culture.

V. Sukhomlinsky focuses on a particularly important mission of a teacher who has to deal with the personality of the child that is formed. Vasily Olexandrovich, noting great social importance of pedagogical activity of the teacher and his responsibility for the results of his work, said: "the Teacher is obliged to society, to your parents only work well, every grain of your human beauty is his sleepless nights, gray hair, a unique minute of his happiness – so the teacher often have no time to think about yourself because he is forced to think about others, and for him it is not a sacrifice, not submissive obedience to fate, and the true happiness of personal life" [10].

The scientist, guided by pedagogical ethics, warned teachers against unfair evaluation or the desire to ensure that the poor students were punished parents. Teacher has repeatedly warned that in such cases, the distorted soul of the child the emotional thick skin, generated by injustice.

Valuable consider caution of the scientist: "we can not allow the assessment was developed for the child on the shackles that fetter her opinion" [9, p. 173].

Conclusions and Outlook for further research. Analysis of judgments of Vasily Olexandrovich Sukhomlinsky regarding the evaluation of students knowledge assures that the scientist in question was considered a key belief in the strength of the childs progress. It was considered as a reward for their hard mental work, hard opinion, active thinking, as an important instrument of influence of the teacher on the student, built on mutual respect, mutual trust as a significant incentive to learning.

REFERENCES:

1. Amonashvyly Sh.A. Vospytatelnaya y obrazovatel'naya funkciya ocenki uchenyya shkolnykov. – M.:Pedagogika,1984. – S.23 - 43
2. Barabash Yu. G., Prima R. M., Barabash Cz. J. Osnovy vnutrishkilnogo upravlinnya: Navch.-metod. posibnyk. – Luczk: RVV «Vezha»VNU imeni Lesi Ukrayinky, 2009. – 440s.
3. Semenyuk M. P. Samovyxovannya komunikatyvnyx umin pedagoga-pochatkivcya// Zavuch. - #27(141). – Veresen. – 2002. – S.2-3.
4. Slovnyk terminologiyi z pedagogichnoyi majsternosti. – Poltava, 1995. – 64s.
5. Suxomlynskyj V. O. Pavlyska serednya shkola // Vybrani tvory: V 5 t. t.: K.: Rad. shkola, 1977. – T.4. – S.65-69.
6. Suxomlynskyj V. O. Problemy vyxovannya vsebichno rozvynenoyi osobystosti //Vybr. tv.: V 5-ty t. – K.: Rad. shkola, 1977. – T.1. – S.55-208.
7. Suxomlynskyj V. O. Serce viddyayu dityam // Vybrani tvory: V 5-ty t. – K.: Rad. pysmennyk, 1977. – T.3. – S. 13 - 71.
8. Suxomlynskyj V. O. Sto porad uchytel'ev: p.17. Ocinky mayut buty vagomyymi // Vybr. Tvory : U 5-ty t. – T. 2. – S. 465-466.
9. Suxomlynskyj V. O. Yak vyxovaty spravzhnogo gromadyanyna // Vybr. tvory. V 5-ty t. T.2. – S.159-447.
10. Suxomlynskyj V. O. Rozmova z molodym dyrektorom shkoly // Vybrani tvory: V 5-ty t.– K.: Rad. pysmennyk, 1977. – T.4. – S. 413-628.
11. Ficzula M. M. Vstup do pedagogichnoyi profesiyi. – Ternopil: Bogdan. – 2003. – 136 s.
12. Yagupov V. V.Pedagogika: Navch. posibnyk. – K.: Lybid, 2002. – 560s.